

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 31 Volume: 7 Issue: 31

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GÉRARD DE Nerval'İN GÖZÜYLE İSTANBUL'DA SOSYAL HAYAT
SOCIAL LIFE IN ISTANBUL THROUGH THE EYES OF GÉRARD DE Nerval

Funda ÇAPAN ÖZDEMİR*

Öz

Bu makalede Gérard De Nerval (1808-1855)'in *Voyage en Orient* (Doğuya Seyahat) adlı seyahatnâmesindeki İstanbul'a dair gözlemleri incelenmektedir. Nerval'in tespit ve değerlendirmelerini İstanbul'a gelen diğer Batılı yazarların eserlerindeki görüşler ile yer yer karşılaştırdık. Bu müşahedeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtmakla birlikte Tanzimat devrinde gerçekleşen fikri ve sosyal arayışları da yansıtır. İstanbul çok farklı özelliklere sahip birçok milletin bir arada yaşadığı bir şehirdir. Türklerin, Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin bu şehirde birlikte yaşaması, yazarın dikkatini çeker. Nerval'in eserinde üzerinde durduğu konular, oldukça çeşitlidir: İstanbul'da sosyal hayat, Osmanlıda saray hayatı, Pera ve Galata'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar, köleler, İstanbul'da okunan gazeteler, hayvanları koruma dernekleri, Tanzimat devrinde kılık ve kıyafet, Tanzimat devrinde değişen Türk sanatı, tiyatro ve eğlenceler. Tarih boyunca İstanbul ve Türkler hakkındaki eserler, taraflı veya tarafsızca kaleme alınmıştır. Gérard De Nerval ise, tek yönlü söylemlerin dışına çıkan farklı bakış açılarına sahip bir yazardır.

Anahtar Kelimeler: Gérard De Nerval, Seyahatnâme, İstanbul, Türkler, Tanzimat, Sosyal Hayat, Değişim, Hoşgörü, Azınlıklar.

Abstract

In this article, Gérard De Nerval's (1808-1855) sights of Istanbul in his travel book *Voyage en Orient* (DoğuyaSeyahat) are being studied. These observations not only reflect the political, social and economic status of the Ottoman Empire but also present the intellectual and social quests that took place in the Tanzimat Era. Istanbul is a city where many nations with different features live together. That Turks, Armenians, Greeks and Jews live together catches the writer's attention. The issues that Nerval focus on are many: Social life in Istanbul, palace life in the Ottomans, non-Muslim minorities living in Pera and Galata, slaves, newspapers people read in Istanbul, animal welfare organizations, appearance/fashion of the Tanzimat Era, Turkish art that changed in the Tanzimat Era, theater and entertainment. Throughout history, the works about Istanbul and Turks have been penned both objectively and non-objectively. Gérard De Nerval is a writer who has many different points of view apart from the single/narrow-minded discourses. We partially compared what Nerval wrote with the works of other Western writers who have come to Istanbul.

Keywords: Gérard De Nerval, Travel Book, Istanbul, Turks, Tanzimat, Social Life, Change, Tolerance, Minorities.

* Balıkesir Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu zamanında ve günümüzde İstanbul, daima merak edilen bir şehirdir. Tarih boyunca dünyanın dört bir yanından İstanbul'a gelen seyyahlar, burada gördüklerini ve özellikle de Osmanlı toplumuna dair gözlemlerini eserlerine yansıtırlar. İstanbul'un yaşantısıyla, mimarisıyla, estetik zevkleriyle, müziğiyle Türk İslâm kültürünün ve medeniyetinin tarih içinde bütün unsurlarıyla kemâl derecesini bulduğu ve bu medeniyetin en yoğun şekilde hissedildiği bir imparatorluk başkenti olması, seyyahların dikkatlerini celp eder. Bu şehrin sarayları, kasırları, sâhilsarayları, yalıları, köşkleri, kayıkları, bağları, bahçeleri, koruları, havuzları, çeşmeleri, sebilleri, câmileri, mescitleri, tekkeleri, türbeleri, bentleri, hanları, hamamları hatta aşkı meşki ile bir nizamın, bir usûlün, bir görgü, bir felsefe ve bir medeniyetin yoğunlaşmış en üst seviyeye getirdiği bir kıvâm ve bir tarih bereketi olan İstanbul, buraya ruh veren insanlarıyla millî ruhun, millî âdetlerin ve an'anelerin yaşandığı bir şehirdir. Fâtih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle şehir, bir ilim ve sanat pazarı hâline gelir. Türkler, başta Bizans eserleri dâhil olmak üzere, şehrin tahribine kesinlikle izin vermez. Türkler, bu dönemde adâletin, hoşgörünün, saygının, irfânın, medeniyetin, terakki ve tekâmülün, ilim ve sanatın öncülüğünü eder, yeri geldiğinde farklı millet, din, ırk ve mezhepten olan insanların gönüllü, fedâkâr dostu ve yardımcı olur. Türk-İslâm medeniyeti sanatta, siyasette, mimaride, edebiyatta dehâlar yetiştirir ve bu dehâları insanoğlunun hizmetine sunar. Osmanlı ülkesindeki vakıf geleneği, İstanbul'a her biri bir sanat şâheseri olan sağlık, kültür, içtimâî yardım yararına çalışan kurumlar kazandırır. Osmanlı ülkesinde mezhep, ırk ve din farkı gözetmeden hayvanlar dâhil olmak üzere, yardımlar edilir. İnsanlara ve hayvanlara karşı merhametsiz ve adâletsizce hareket edenlere caydırıcı cezalar verilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerine doğru ise, medeniyette ve insan unsurunda iç ve dış nedenlerden ötürü bazı bozulmalar yaşanır.

"*Seyh*" kökünden türeyen "*seyahat*" kelimesi, sözlükte "*yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma; kendini ibadete verip ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma*" şeklinde açıklanır. (Çağrı, 1983: 7-9) Son dönemlerdeki sözlüklerde ise "*seyahat*" sözcüğü, "*yolculuk, gezi*" şeklinde tanımlanmıştır. Seyahatnamelerde, seyyahların kişisel serüvenlerinin yanı sıra yazdıkları döneme ait pek çok bilgiler yer alır. Seyahatnameler, gezilen yerlere ait fizikî bilgileri, ekonomik durumu, şehir anlatımlarını, mahallî kültürleri ve çeşitli tarihî olayları yansıtma bakımından sosyal bilimler için kaynak eser olma özelliğine sahiptirler.

Tarih boyunca pek çok seyyah, dinî, sanatsal ve entelektüel bir merkez olarak gördüğü İstanbul'u seyahatnamelerinde ölümsüzleştirmeye çalışmıştır. Şehrin idari durumu, konumu, genel görünümü, şehrin

mahalleleri, camileri, kiliseleri, meydanları, alışveriş merkezleri, medreseleri, halkın eğitim düzeyi, hanları, çarşı pazar hayatı, kahvehaneler ve sosyal yaşam, halkın geçim kaynakları, yiyecek ve içecekler, giyim tarzları ve bu genel çerçevede İstanbul'un kendine özgü özellikleri pek çok yazar tarafından derinlemesine ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu yazarlardan biri de "*Voyage en Orient*" (Doğuya Seyahat) adlı eserin Türkiye kısmında Tanzimat dönemindeki değişimleri yansıtan Gérard De Nerval'dir. İstanbul'da, Türklerin, Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin birlikte yaşaması, yabancı seyyahların dikkatini celp ettiği gibi, Nerval'in eserinde de sıklıkla işlenen bir husustur. Bu, Avrupa'nın çeşitli vilayetlerinde görülmeyen bir durumdur. Nerval, İstanbul'da tesadüf ettiği örneklerle 19. yy. İstanbul'unda dinlere karşı büyük müsamaha olduğunu göstermiş olur. Ayrıca, Tanzimat devrinde İstanbul, değişimlerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Bu değişimler, hayatın her alanına aksetmiştir: İstanbul'da sosyal hayat, Osmanlı saray hayatı, Pera ve Galata'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar, köleler, İstanbul'da okunan gazeteler, hayvanları koruma dernekleri, Tanzimat devrinde kılık ve kıyafet, Tanzimat devrinde değişen Türk sanatı, eğlence hayatı ve tiyatro gibi konular, Nerval'in eserinde canlı bir şekilde verilmiştir. Çalışmamızda, Nerval'in gözünde İstanbul'da sosyal hayatı tespit etmeye çalışacağız.

19. yy. Fransız yazarı Gérard De Nerval (1808-1855), dünya edebiyatında romantizmin temsilcilerinden biri sayılır. Nerval, Heinrich Heine'nin şiirlerini ve Goethe'nin *Faust*'unu Fransızcaya çevirir. Şarka olan derin tutkusuyla tanınan Nerval, kendisi gibi İstanbul'a seyahat eden ve bu izlenimlerini kaleme alan Theophile Gautier¹ ve Alexandre Dumas'la arkadaş olur. Nerval, kendi dönemindeki romantikler gibi Kahire, Beyrut ve İstanbul gibi yerlere ilgi duyar. Şark seyahatine yıllar boyu âşık olduğu bir kadının ölümünden sonra karar verir. (Çetinkaya ve Nalçacı 2011: 176-177)

Nerval, Mısır, Lübnan, Suriye ve Türkiye gibi Doğu ülkelerine yaptığı uzun seyahatlerine 1843 yılının Aralık ayında başlar. Öncelikle, Marsilya'dan gemiye binerek Malta ve İskenderiye üzerinden Kahire'ye gider. Kahire'de üç ay kalan Nerval, temmuz ayında İstanbul'a gelir. İstanbul'dan 28 Ekim 1843 tarihinde ayrılan Nerval, bu seyahatinin gözlemlerini öncelikle tefrika eder, sonra ise *Voyage en Orient* (Doğuya Seyahat) ismi ile 1851 yılında iki cilt halinde yayımlar. Yoğun ilgi gören eser, aynı yıl içinde üç baskı yapar. Türkçeye öncelikle Mısır bölümleri çevrilmeksizin *Muhteşem İstanbul* ismiyle kazandırılır. Nerval, 1855 yılında ise yaşadığı bir buhran sebebiyle kendini asarak intihar eder. Nerval'in "*Voyage en Orient*" (Doğuya Seyahat) adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, sosyal ve

¹ Parnasizmin kurucusu sayılan Fransız yazar Theophile Gautier, İstanbul'a ait gözlemlerini *Constantinople* adlı müstakil bir kitapta yayımlar. Herkesin Kırım Savaşı sırasında oryantalist bir bakışla merak ettiği İstanbul'u önyargılardan uzak bir bakış açısı ile ele alır.

ekonomik durumunu yansıtırken Tanzimat devrinde gerçekleşen fikrî ve sosyal arayışları, değişimleri söz konusu eder. Nerval, İstanbul'a gelen Batılı seyyahların birçoğunun aksine Doğulu tüccarların konakladığı Çemberlitaş'taki Yıldız Hanı'nı tercih eder. Bilindiği gibi İstanbul, çok farklı özelliklere sahip, birçok milletin bir arada yaşadığı bir şehirdir. İstanbul'a çeşitli ülkelerden gelen Batılı seyyahlar, daha çok Beyoğlu-Pera çevresini tercih ederler. Nerval'in bu seçiminden, içinde yaşadığı şehrin atmosferini önyargısız bir şekilde hissetmek istediğini anlayabiliriz.

"*Voyage en Orient*" (Doğuya Seyahat), Avrupalı yazar Gérard De Nerval'in Doğu fikrini göstermesi açısından önemlidir. Doğu, 1400 yıl boyunca İslâm uygarlığını inşa ederek yeni sentezler oluşturmuştur. Bu süreçte, Türk ve İslâm devletleri pek çok dost kazandı gibi pek çok da düşman edinmiştir; yani devletlerin siyasî, politik ve ekonomik çıkarları Doğu dünyasının kaderini değiştirmede etkili olmuştur. İslâm devletlerinden en uzun ömürlü olanı 622 yıl hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'dur. Başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere bağımsız devletlerden oluşan İslâm devletleri iç sebeplerden çok dış sebeplerden dolayı yıkılmışlardır. İslâm uygarlığı tek başına dağılmamış; dağıtılmıştır. Edward Said, "Oryantalizm"i tanımlarken bu ilmin bir siyasal propaganda aracı olarak Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü kanıtlamaya, aynı zamanda Batı'nın Doğu'ya ve özellikle de İslâm'a saldırmasını haklı çıkarmaya çalıştığı üzerinde önemle durur. Doğubilim diğer adıyla Şarkiyat adı verilen bu alanın içerisine sosyoloji, etnoloji, tarih ve filoloji bilimlerini de katmak mümkündür. Bu alanlara dair çarpıtılmış bilgiler ve kaynaklar vasıtasıyla Doğu, Batı Avrupa'nın gördüğü değil görmek istediği biçimde anlatılmıştır; çünkü Doğu sadece Batı'nın yakın komşusu değil aynı zamanda geniş, zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge ve uygarlığın temelidir. Bu sebeple Doğu hiçbir zaman bilimsel gerçeklere uygun ve özgür bir düşünce konusu olamamıştır. Oryantalizm, Doğu hakkında söylenecek her sözü tek yönlü olarak sınırlar. (Said 1998: 6-14) Gérard De Nerval gibi bazı Batılı yazarlar ise bu tek yönlü söylemlerin dışına çıkarak oryantalizme alternatif fikirler getiren seyahatnâmeler ve incelemeler kaleme almışlardır. Çağdaş İspanyol edebiyatının önde gelen romancı ve düşünce adamlarından Juan Goytisolo'nun (d. 1931) bu bağlamda "*Batı'daki sahte Türkiye görüntüsünü sileceğim.*" (Goytisolo, 2004: 11) ifadesi dikkat çekicidir. O, "*İslâm toplumlarına çıkarsız gözlerle bakılmasını*" (Goytisolo, 2004: 11) ister. Goytisolo, İstanbul'a gelmiş ya da belki de hiç ayak basmadan geldiğini iddia eden gezginlerin "*kuşaktan kuşağa aktardıkları düşgücü öğelerle dolu rapor ve tanıklıkları*"nu tenkit eder. Buna göre, Batı'nın Osmanlı'ya ilişkin

düşüncesinin tarihinden çok, yine aynı konuya ilişkin Batı'nın düşgücü tarihinden hareket edildiği vurgulanmıştır. (Goytisolo 2004: 16) Ünlü Fransız yazarı Nerval, 19. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş ve Türk toplumunu yakından tanımaya ve bu topluma dair önyargıları kırmaya çalışan yazarlardan biridir. Çalışmamızda yazarın Tanzimat devrinde Türk toplumuna dair edindiği bilgiler ve fikirler üzerinde duracağız. Bu tespitler, değişim sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'na dair bilgilerden müteşekkildir.

"*Tanzimat nedir?*" sorusu, derinlemesine incelenmesi gereken problemleri bir meseledir. Bu alanda yapılan çalışmalar ve Tanzimat sürecinin günümüzü etkileyen meseleleri düşünüldüğünde Tanzimat döneminin, medeniyet tarihimizin kilit noktalarından biri olduğu anlaşılır. İstanbul'da 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı İmparatorluğu, gelişen yeni bir medeniyet dairesine girer. Devlet, böylelikle adli, siyasî ve idarî sahalarda yeni esaslara göre şekillenecektir. Devletin garba bu şekilde açılmasıyla İstanbul'da sosyal hayat değişir. Batı medeniyetinin unsurları taklit ve moda sebebiyle gündelik hayatımıza girer. Beyoğlu'nda açılan terziler, manifatura tüccarları ve mobilyacılar özellikle Kırım harbinden sonra Müslüman halkın daha sık gittiği yerlerden olur. Devrin gazetelerinde görülen ilanlardan her gün Avrupa'dan yeni bir modanın girdiği anlaşılır: "*Bugün Büyükdere'de kotra yarışı yapılıyor, ertesi günü İngiliz usulü mobilya satılıyor, daha bir başka seferinde, ecnebî bir kadının 'piyano denen ve bizim kanuna benzeyen bir çalgıyı' istenirse 'haremlerde' öğreteceği ilan ediliyordu.*" (Tanpınar, 2003: 129-131.) Tanzimat, bir yönüyle memleketimizin garp medeniyeti dairesine giriş hadisesiyle bir tutulsa da; diğer yönüyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hâkim Müslüman kitle ile Hristiyanlar arasındaki münasebetlerin bir safhası olarak düşünülmektedir. Daha genel anlamda Tanzimat, imparatorluğun bütün on dokuzuncu asır tarihini izah eden temel bir hadisedir. Tanzimat, iktisadî-içtimai temelleri sarsılarak yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü açıkça ortaya koyar. Bu içtimai temellerin ne olduğu, nasıl bozulduğu tarih biliminin konusu olmakla birlikte bu hususiyetler edebiyata akseder.

Voyage en Orient (Doğuya Seyahat) adlı eserin Türkiye kısmında Nerval, Tanzimat dönemindeki değişimlere kendince ışık tutmaya çalışır. Bunun için halkın arasına karışarak sosyal ve siyasî hayata dair ayrıntıları müşahede eder. Nerval, İstanbul'a geldiği ilk günden itibaren bu şehre duyduğu hayranlığı gizleyemez: "*Geniş bir nehri andıran boğazdan sonra, Marmara Denizi'nde bütün bir gün yol aldık ve ertesi gün şafakta kendimizi İstanbul'un göz kamaştırıcı limanında bulduk. Burası muhakkak dünyanın en güzel yeri.*" (Nerval,

1974: 15)² Nerval'e göre, sıkı bir idare ile yönetilen İstanbul, aynı zamanda hürriyetin yaşandığı bir şehirdir. Türklerin, Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin bu şehirde birbirlerine tahammül ve müsamaha göstererek yaşaması, Avrupa'nın çeşitli vilayetlerinde görülmeyen bir durumdur. (Nerval, 1974: 15) Galata, Pera, Fener, Tophane, Büyükdere, Beşiktaş ve yazarın dünyanın en güzel ve en emin limanı olarak adlandırdığı Haliç, Nerval'in İstanbul'da ziyaret ettiği semtlerdendir. Nerval'in eserinde önemle üzerinde durduğu konular, oldukça çeşitlidir: İstanbul'da sosyal hayat, Osmanlıda saray hayatı, Pera ve Galata'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar, köleler, İstanbul'da okunan gazeteler, hayvanları koruma dernekleri, Tanzimat devrinde kılık ve kıyafet, Türk sanatı ve hayatımıza yeni giren tiyatro ve eğlenceler.

İstanbul'da Sosyal Hayat

Nerval'e göre, Sultan Abdülmecit'in yetkileri meşrutî bir hükümdarın yetkilerinden çok daha sınırlıdır. O, ülkenin hem dinî hem de adli kuvvetini teşkil eden ulemânın tesirindedir. Halkın temâyülüne uymak zorundadır. Aksi takdirde halkın protestosu isyan etmek veya yangın çıkarmak şeklinde olur. Ferman çıkaran padişah, her an çevresindekilerin en tesirli silahı olan zehirlenmeye veya suikastlere maruz kalabilir. Padişah, her cuma günü şehirdeki camilerden birine gider, namaz kılar ve halkın arasına karışır. Nerval'in onu gördüğü gün, padişah Pera'daki Mevlevî dervişlerinin tekkesine (Yüksekkaldırım'daki Galip Dede Tekkesi) gitmektedir. (Nerval, 1974: 23) Sultanın tekkeyi ziyareti esnasında, başlarında Rum rahiplerinin bulunduğu bir cenaze alayının yoldan geçmesi Nerval'in gözünden kaçmaz. Başrahip, Bizansvari giyimi ve Bizans tacı ile Charlemagne³ kadar mağrur görünmektedir. Gérard De Nerval, bu örnekle 19. yy. İstanbul'unda dinlere karşı büyük müsamaha olduğunu tespit etmiş olur. Yazara göre, bu memlekette ölüm bile bir bayram havasına bürünmektedir. (Nerval, 1974: 26) Türklerin hoşgörülü tutumları, tarih boyunca pek çok Avrupalı yazarın dikkatini çeker.⁴

² Alıntılar buradandır.

³ Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kurucusu olarak kabul eden Şarlman, (742-814) yılları arasında yaşamış güçlü bir kraldır.

⁴ Uzun yıllar Roma'da yaşayan, Kurtubalı rahip ve eski İspanyol metinleri araştırmacısı Delicado (1485-1535), Katoliklerin bağnazlığına ve Engizisyon'un insanları cayır yakmasına karşılık, İstanbul'un farklı kökenden ve dinsel inançtan gelen kişilerin ve toplulukların barış içinde yaşadığına ve Türklerin hoşgörüsüne dikkati çeker. Delicado'nun "Şimdi kaçan Yahudi sayısı az demeyin sakın! İster Yahudi, ister Mağripli olsun, benim bildiğim pek çok kişi Hristiyan âleminin her yanından böyle kaçıp gitmede." sözleri Katoliklerin bağnazlığından ve Engizisyon'dan kaçanların durumunu açıkça ortaya koyar. Philippe du Fresne-Canaye ve Postel gibi Huguenot yazarlar Türkleri, Katolik Avrupa'nın ibret alması gereken bir hoşgörü örneği olarak görürler. Osmanlı İmparatorluğunun yıkıldığı güne kadar dinsel azınlıklar,

Nerval'e göre, Avrupa'da zannedildiğinin aksine, sultanın haremde sadece otuz üç kadın vardır. Bunların üç tanesi padişahın gözdesidir. Diğer kadınlar ise birer odalıktır yani oda hizmetçisidir. Yazara göre, Avrupalılar, "odalık" sözünü yanlış anlamaktadırlar. (Nerval, 1974: 25) Yazar, burada Avrupalıların Osmanlı haremî hakkındaki yanlış bilgilerini ve yorumlarını tenkit eder.

İhtiyar rehber, gençken yaşadığı bir olayı Nerval'e anlatır: Bir gün, kuyumcuda tanıştığı ve yardımcı olduğu bir prenses sayesinde sarayı ziyaret eder. Saraydaki bir eğlenceye katıldığı esnada yeniçeriler sarayı basar ve rehber de canını zor kurtarır. Nerval bu olayı mübalağalı bulsa da geçen asrın sonlarında bu tür hikâyeleri sıkça duyduğunu söyler. Bunların bir kısmı gerçek; bir kısmı ise uydurma hikâyelerden olabilmektedir. (Nerval, 1974: 43-46)

İstanbul'da hayvanların korunmasına ve beslenmesine özel bir itina gösterilir. Bunun için hayvanları koruma dernekleri kurulmuş, cami ve çeşme yakınlarında sırf hayvanların faydalanması için havuzlar yapılmıştır. (Nerval, 1974: 32) İngiltere'de hayvanları koruma derneklerinden yüzyıllar önce, Batılı gezginler İstanbul halkının hayvanlara olan sevgisini dile getirmişlerdir.⁵

İstanbul'da Farklı Millet ve Sınıftan İnsanlar

Nerval, Yüksekaldırım'daki Galip Dede Tekkesi'nden ayrıldıktan sonra, Tophane'ye doğru

benzersiz bir özgürlüğe sahip olmuşlardır. Goytisolo, batı ile şark dünyası arasında bir mukayese yapar: "Batı, Öteki'ne kapılarını kapattığından ötürü, kendi içinde bölünmüş, Öteki'nin varlığını o sayede kabullenmiştir; İslamîlik ise, tam tersine, hoşgörüyü icat etmiş ve bağrında yabancı unsurların aktif ve tehditkâr varlığını sürdürmesine izin vermiş olduğundan, kendini savunmak zorunda kalmış, tekoücut olmuş ve Öteki'ne karşı varlığını kanıtlamak durumunda kalmıştır." Bu bağlamda, iki imparatorluğun -Habsburg ve Osmanlı hanedanının- çöküş sürecindeki bazı paralellikler dikkat çekicidir. Bu konu, incelediğimiz konudan ayrı bir araştırma konusu olduğu için sadece dipnotla belirtmeyi uygun gördük. (Goytisolo, 2004: 62-65).

Türklerin dinsel görüşler açısından hoşgörülü oluşları üzerinde önemle duran yazarlardan biri de Julia Pardoe (1806-1862)'dur. Pardoe, bu hususu önyargısızca dile getirir: "Türkler Hristiyan rahiplere hoşgörülü davranmakla kalmıyor, hatta saygı da gösteriyorlar; onların manastırlarını azizlerin adını taşıyan ve kendilerini tamamen Tanrı'ya adanmış insanların yaşadığı kutsal yerler kabul ediyorlar. Bu durumda kendi deroişlerine saygı göstermeleri de şaşırtıcı değil." (Miss Pardoe, 2004: 40-41).

⁵ Türklerin olumlu özelliklerine dikkat çekenlerden biri de 1552-1556 yılları arasında İstanbul'da esir olarak bulunan Pedro de Urdemalas'tır: "...birçokları durup denizdeki balıklara ekme atıyor, balık bilmezse Halik bilir diyor. İstanbul'un her yanı başıboş köpeklerle dolu, Hünkâr'ın sarayının çevresindeki alanlarda karınca gibi kaynaşıyorlar; çünkü bir dişi köpek doğduğunda yaavrularını öldürmeyi günah sayıyorlar, öyle olunca da tabii şeytan gibi çoğalıyor itler. Bir o kadar da kedi var, sahihsiz olduklarından, barmacak bir evleri yok, uyuz içindeler. Çoğu kimse sadaka olsun diye kebab ya da ekme alıp bunlara dağıtıyor. Bir yakınları hasta olunca bir kafese kuş dolduruyor, sonra Allah'ın gönlünü etmek için kapısını açıp hepsini salıveriyorlar." (Goytisolo, 2004: 75)

yürürken cadde üzerindeki kuyumcuları, kumaşçıları, İngiliz ve Fransız otellerinin ve kahvehanelerinin yanı sıra konsoloslukları görür. Tamamen taştan yapılmış Rus sefaretinin büyük binası bilhassa gözüne çarpar. Nerval, buranın gelecekte Pera, Tophane ve Galata semtleri için güçlü bir kale olarak kullanılacağını belirtir. (Nerval, 1974: 28) Adı geçen semtler, azınlıkların çoğunlukta olduğu mekânlardır. Yazar, burada ileride ilan edilecek (1856) Islahat Fermanı'nı haber vermektedir. Bu satırların 1843 tarihinde yazıldığı düşünüldüğünde, bu önemli bir tespittir. Bilindiği gibi, Avrupa devletlerinin istekleri doğrultusunda hazırlanan Islahat Fermanı ile gayrimüslim azınlıklara önemli haklar tanınmıştır.⁶

Nerval'e göre; Pera ve Galata'da yaşayan elli bin kadar Avrupalı yani İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler, Almanlar, Ruslar ve Rumlar arasında hiçbir bağlılık ve din birliği yoktur. Hepsi de birbirlerine en zıt dinlere mensuplarmış gibi hareket ederler; çünkü mezheplere bölünmüşlerdir. Avrupalılar, bir arada olabilecekleri dokunulmaz ve tarafsız bir lokal eksikliğini duyarlar; fakat bu yerler bankerlerin, içkicilerin ve elçilerin suarelerinden farklı olmalıdır. Bu sebeple, Pera içlerinde sık sık paralı balolar düzenlerler. (Nerval, 1974: 47-48)

Nerval, İstanbul'daki Türk ailelerin, çocuklarını kölelere emanet edişlerinden bahseder; fakat bu köleler, ailenin bir ferdi sayılırlar: Köleler, ağır iş görmez, tıpkı eskiden olduğu gibi, sadece ev işleriyle uğraşırlar. Nerval'in kölelere dair gözlemleri dikkat çekicidir: "Reâyâdan olanlar bu sözde kölelerin hayatına gıpta ederler. Köleler zeki de oluyor, birkaç yıl hizmet ettikten sonra bir irat sahibi olabiliyor ve Türkiye'de bunu bir teamül haline getirmiş bulunuyorlar. Utanç verici bir gerçektir ki, bu konuda Hristiyan Avrupa Türklere nazaran korkunç idi, sömürgelerde köleleri pek ağır işlerde çalıştırıyordu." (Nerval, 1974: 67) Osmanlı döneminde İstanbul'da yaşayan köleler için Batılı yazarların bir kısmı, oryantalist ressamların ve yazarların düşgücünden hareketle,

⁶Islahat fermânının(1856) amacı, bütün din topluluklarına eşit vatandaşlık hakları sağlayarak müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında tam bir eşitlik sağlamaktır. *Islâhat Fermânı* ile gayrimüslimler kendi meclislerini oluşturarak kendi meselelerini yönetmiş ve o konularda kararlar alabilmişlerdir. İstanbul'da bulunduğu sırada *Daily Telegraph* gazetesinin muhabirliğini yapan Charles White (1793-1861), *Three Years in Constantinople, or Domestic Manners of the Turks in 1844 (İstanbul'da Üç Yıl, 1844'te Türklerin Adetleri)* adlı seyahatnamesinde İstanbul'daki yabancıların menfaatlerine aracılık eden yargı sisteminden bahseder: "İstanbul'a gelen yabancıların geliş-gidişinden çok bu yasal koruma ve ayrıcalıklar ilgisini çekmektedir. Ancak bu konuda İngiltere'nin çıkarı olmasına karşılık yargılama ve yasal koruma konusunda Rusya ve Fransa gibi devletlerin bu konuyu suiistimal ettiğinden (en çok İngiltere'nin suiistimal etmesine karşılık) şikâyet etmektedir." (Genç, 2010: 1-190)

bazıları da bizzat kendi gözlemlerinden hareketle eserler kaleme almışlardır.⁷

Nerval'in Avrupaî bir kahvehanede tesadüf ettiği gazeteler 19. yy. İstanbul'unda basın hürriyetinin de olduğunu gösterir. *Echo de Smyrne, Journal de Constantinople, Portofolio Maltese, Courier d'Athene, Moniteur Orroman* gibi gazeteler Tanzimat Türkiye'si'nde okunan gazetelerden bir kısmıdır. (Nerval, 1974: 34)

Tanzimat Devrinde Kılık ve Kıyafet

Nerval, İstanbul'da yaşayan farklı milletlere mensup insanların kıyafetlerini de gözlemler. Bu kişiler, giydikleri şapka ile hangi millete mensup olduklarını belli ederler, fakat bu durum yazara göre bir mecburiyet veya eşitsizlik değildir. Tanzimat'tan sonra, imparatorluğun tebaası olan herkes Avrupalı elbisesini ve kırmızı fesi giyebilmektedir.⁸ Her toplumun çelibileri yani zarif insanları⁹, eskiden bir eşitsizlik işareti olan cilâlı çizmeleri terketmiştir. Yazara göre, taassup Müslümanlardan ziyade reâyada yani Müslüman olmayan toplumlarda hüküm sürmektedir. İstanbul'un sokaklarında her türlü insana rastlamak mümkündür. Nerval'e göre bu durum, şehirdeki hoşgörüden kaynaklanır. (Nerval, 1974: 29)

Türk ve Müslüman kadınlar, İstanbul'un diğer semtlerinde Pera'dakinin aksine çok daha ciddi bir şekilde örtünürler. Mor veya mavi bir ferace giyen ve yüzlerine kalın bir tül indiren bu kadınların aksine Ermeni ve Rum kadınları gayet açık giyinirler. (Nerval, 1974: 20)

Türklerin, Tanzimat'tan itibaren redingot giymeye başladığını söyleyen Nerval, bu kıyafeti sultanın

⁷Lady Montagu, Türklerin kölelere şefkat ve hoşgörüyle muamele edişlerinden önyargısızca bahseden yazarlardan biridir. Lady Montagu, oryantalist söylemlerin etkisinde kalmaz ve gözlemlerini kendi toplumundaki uygulamalarla mukayese eder: "Biliyorum, siz benden köle pazarı üstüne ayrıntılar bekliyorsunuz; bu konuda benden önce yazan Hristiyanlar gibi dehşetle söz etmediğimi görünce beni de Türkleşti sanacaksınız; ama Türklerin bu yaratıklara karşı gösterdikleri insanca davranış alkışlamayayım da ne yapayım? Asla kötü muamele görmüyorlar, bana kalırsa onların kölelik durumu dünyanın geri kalan bölümündeki hizmetkârlarinkine eş. Evet, aylık falan almıyorlar, ama her yıl kendilerine armağan edilen giysilerin değeri bizim hizmetkârlarımıza bağladığımız aylığın üstündedir. Şimdi siz bana diyeceksiniz ki erkekler kadınları art niyetle satın alıyorlar. Ben de derim ki kadınlar bizim bütün büyük Hristiyan kentlerimizde alınıp satılıyor, hem de daha aşağılık usullerle." (Goytisolo, 2004: 68-69).

⁸ Charles White (1793-1861), Osmanlıların batılılaşmasıyla birlikte Frenk kıyafetleri kullanmaya başladıklarına dikkati çeker. Ona göre, bu kıyafetler Türklerin zindeliklerini azaltmış ve o hoş masalsı görüntülerini yok etmiştir. Ayrıca, İstanbul'a gelen yabancıları en çok şaşırtan şeylerden birisi de kız ve erkek çocukların giymiş olduğu orijinal ve parlak renkli kıyafetleridir. (Genç, 2010: 99)

⁹ "Çelebi" kelimesi üç değişik anlamda kullanılır. Bunlardan birincisi Bektaşî ve Mevlevî pîrlerinin en büyüklerine verilen unvandır. İkincisi Hristiyan tüccarlarını adlandırmak için kullanılır. Kelimenin metinde geçen üçüncü anlamı "görgülü, terbiyeli ve olgun kimse"dir.

üzerinde de görmüştür. Sultan Abdülmecit'in kıyafetini diğerlerinden farklı kılan, fesinin üzerindeki pırlantalı imparatorluk nişanıdır. (Nerval, 1974: 21-22)

Tanzimat Devrinde Tiyatro ve Eğlenceler

İstanbul'un pek çok meyhane ve kahvehanesinde gündüzleri bile çalgı çalan gruplar vardır. Her an bir Rum veya Ulah orkestrasından çıkan sesler duyulabilir, akşamları ise balolar düzenlenirdi. (Nerval, 1974: 35) Ayrıca, Pera Frenkleri için Paris'teki *Mabille* gazinosunu andıran bir eğlence salonu bulunmaktadır. (Nerval, 1974: 37) Nerval ve Nerval'in Parisli rehberi, bir Ramazan akşamında bu salona gitmişlerdir. Eğlence dönüşü rehberin "*Kabul edin ki, İstanbul gerçek bir hürriyet şehridir.*" (Nerval, 1974: 37) demesi önemlidir. "*Hürriyet*" kelimesiyle kastedilen, herkesin dinini özgürce yaşama ve eğlenme hakkına sahip oluşudur.

Nerval, Pera'yı ziyaret ettiğinde tiyatro mevsiminin başladığını görür. Afişin birinde, İtalyan oyuncular topluluğunun üç ay sürecek temsillerine başlayacağı yazılıdır. İri harflerle ise devrinin en ünlü kadın ses sanatçılarından *Ronzi-Tacchinardi*'nin adı yazılıdır. Ünlü Fransız yazarı *Stendhal* (1783-1842), *Ronzi-Tacchinardi* için sayfalar dolusu güzel yazılar yazmıştır. Orkestrayı ise İtalyan opera bestecisi *Donizetti* (1797-1848) yönetecektir. Nerval, *Donizetti*'nin tertip ettiği *Buodelmonte* temsili izler. Tiyatro salonunda birkaç Türk olsa da çoğunluk Ermeniler'den, Rumlar'dan ve Frenkler'den oluşmaktadır. Ünlü trajedyen *Mile. Georges* de birkaç yıl önce İstanbul'a gelmiş, Pera Tiyatrosu'nda ve sultanın huzurunda sahneye çıkmıştır. (Nerval, 1974: 61-62) Temsillerdeki çeşitlilik ve İstanbul'a gelen dönemin ünlü sanatçıları, bu devirde sanata ne kadar önem verildiğinin bir göstergesidir.

Nerval, İstanbul'da sergilenen piyeslerin ahlakî ders ve sonuç çıkarılabilecek nitelikte olduğunu belirtir. Sultan da tiyatroya ilgisiz kalmaz ve Pera'daki güzel temsillerin sarayda da sergilenmesini ister. (Nerval, 1974: 80-81)

Nerval'in İstanbul'da gözüne en çok çarpan şey, Karagöz denilen kuklalardır. Fransızların da çok iyi bildiği bu oyuncaklar, bilhassa Türkler tarafından tercih edilir. Anne ve babalar, çocuklarına en çok Karagöz resimlerini hediye ederler. Bu hususta Nerval, Avrupalılar ile Şarklıları mukayese eder: "*Ahlâk ve eğitim konusunda Şarklılar bizden farklı düşünüyor. Biz duyguları söndürmeyi, törpülemeyi, onlar ise geliştirmeyi hedef alırlar.*" (Nerval, 1974: 65) Nerval, burada Karagöz oyununun çocuklarda duyguları geliştirmede ne kadar etkili olduğunu ifade eder.

Nerval, İstanbul'un Türk semtlerindeki eğlenceleri görmek ister. Haliç'i geçerek Mısır Çarşısı'na geçerler. Ramazan'ın bu ilk gününde tüm Müslümanların

dükkânları kapalıdır ve bir Ermeni'nin evinde yemek yerler. Hristiyan olan Nerval, Müslümanların arasında rahatça kalabilmek için arkadaşıyla birlikte İranlı kılığına girerek Yıldız Han'a giderler. Burası, çeşitli tarikatlere ve mezheplere mensup Asyalıların kaldığı bir kervansaraydır. Bu kişilerin arasında Alevîler, Zerdüştiler, Parsîler, Vahabîler de bulunmaktadır. Türkler, bu insanların hangi mezhepten ve Doğu'nun hangi kesiminden olduklarını araştırmazlar. Nerval, burada tanıştığı tüccarlar ile Ramazan eğlencelerine gider. (Nerval, 1974: 60) Bu sırada, Frenkler'e ait kabareler de açıktır. Katolik, Grek, Ermeni ya da Yahudi reaya da kabarelere gidip eğlenebilir. İçeriye girenler Bozcaada şarabı içebilirler. Bu meyhanelerin dış kapıları ise daima kapalı olarak tutulmaktadır. (Nerval, 1974: 60)

Nerval, İstanbul'da Ramazan gecelerinden çok etkilenmiştir. İlk defa gördüğü bu manzarayı şöyle tasvir eder:

"Güneş, Haliç'in gerisindeki mor ufuk hattının ardında batmak üzere idi... Ve güneş batmaz her taraftan dalga dalga sesler yükseldi, muazzam bir gürültü koptu: Tophanede top atılıyor, limandaki bütün gemiler düdüklarını öttürerek çifte bayramı karşılıyordu. Aynı anda İstanbul âbidelerinin yükseldiği geri plânda sihirli bir manzara belirmeye başladı. Karanlık çöktükçe kubbeler üzerinde ve minare aralarında mahyalar yanıyor, şehir ışıl ışıl parlıyordu. Şüphesiz, mahya denilen ışıklı harflerle bir şeyler anlatılıyordu. Binlerce geminin direği gibi göğe uzanan minarelere, ışıktan halkalar takılmıştı ve bunlar o narin şerefeleri aydınlatıyor, gökyüzüne resmediyorlardı. Başka günlerde pek tatlı ve ağır olan müezzinlerin her taraftan yükselen sesleri, o gün bir zafer şarkısını, bir zafer nârasını anlatıyordu." (s. 36)

Tanzimat Devrinde Değişen Türk Sanatı

Nerval'e göre, Tanzimat Osmanlıya fes giydirmiş, onu yakasına kadar düğmeli bir redingot içine hapsedmiştir. Bunun yanı sıra evlerin süsünü de kaldırmıştır. Artık arabeskler, petek gibi işlenmiş tavanlar veya stalaktitler (sarkıtlar), oymalar, sedir ağacından işlemeli sandıklar yapılmaz. Bunların yerini dümdüz boyalı, silme kornişli duvarlar alır. Tüm süsler, oyma panolar içinde birkaç alelade resim, birkaç saksı, bu saksılarda görülen dallardan ve sarmaşıklardan ibarettir. Bunlar, bir stilde veya stilsizlik içinde bulunmaktadır. (Nerval, 1974: 49) Bilindiği gibi; Osmanlı devri Türk sanatı 14 ve 15. yy. arasında süren oluşum döneminin ardından 16. yy.'da dikkate değer bir olgunluğa erişmiştir. Klasik dönem denilen sürecin etkileri 17. yy. boyunca devam etmiştir. 18 ve 19. yy.'larda ise Türk sanatı, Batı'dan gelen sanat akımlarının tesiriyle biçim değiştirerek Avrupa tesirindeki bir Türk sanatı varlığını sürdürmüştür. (Eyice, 2002: 284-309) Nerval, Tanzimat'la birlikte

Osmanlıyı etkileyen bu yeni dekorasyon anlayışını¹⁰ tenkit eder: “*Harikulâde güzel eski Şark zevki ile ilgisiz ya da onu pek uzaktan andıran bir stil.*” (Nerval, 1974: 49)

Nerval, Pera’dan dik bir yokuşla Tophane rıhtımına geldiğinde sebze ve meyve tezgâhlarının bulunduğu bir pazar yerine ulaşır: “*Asya yakasından getirilen harikulâde güzel ürünlerle dolu. Kiraz, hemen hemen her zaman bulunur, çünkü bu iklime has bir meyvedir. Karpuzlar, üzüm, frenk incirleri hangi mevsimde bulunduğumuzu belli ediyordu. Bir de kocaman kocaman kavunlar görüliyor ki, İzmir’den geliyormuş. Herhalde dünyanın en nefis kavunları idi bunlar.*” (Nerval, 1974: 85) Pazar meydanının bir özelliği de “*Türk zevkini gösteren çok güzel bir çeşmenin*” bulunmasıdır. Bu çeşme, kemerlerle, boyalı ve oymalı arabeskle süslüdür. (Nerval, 1974: 85)

Sonuç

Gérard De Nerval’in İstanbul’a dair müşahedeleri, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtmakla birlikte Tanzimat devrinde gerçekleşen fikrî ve sosyal arayışları da yansıtır. Gérard De Nerval, oryantalist bir bakışla merak edilen İstanbul’u ve Türkleri önyargılardan uzak bir bakış açısı ile ele almıştır. Nerval’e göre, sıkı bir idare ile yönetilen İstanbul, aynı zamanda hürriyetin yaşandığı bir şehirdir. Türklerin, Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin bu şehirde birbirlerine tahammül ve müsamaha göstererek yaşaması, Avrupa’nın çeşitli vilayetlerinde görülmeyen bir durumdur. Nerval, İstanbul’da tesadüf ettiği örneklerle 19. yy. İstanbul’unda dinlere karşı büyük müsamaha olduğunu göstermiş olur. İstanbul’da sosyal hayat, Osmanlıda saray hayatı, Pera ve Galata’da yaşayan gayrimüslim azınlıklar, köleler, İstanbul’da okunan gazeteler, hayvanları koruma dernekleri, Tanzimat devrinde kılık ve kıyafet, Tanzimat devrinde değişen Türk sanatı, eğlence hayatı ve tiyatro gibi konular, Nerval’in eserinde canlı bir şekilde işlenmiştir.

Nerval’in “*Kabul edin ki, İstanbul gerçek bir hürriyet şehridir.*” cümlesi, eserin kilit noktalarından biridir. Nerval’in eserini incelediğimiz diğer seyahatnamelerle karşılaştırdığımızda, Osmanlı ülkesi; hangi mezhep, ırk ve dinden olursa olsun, tüm insanların barış, refah, huzur ve hürriyet içinde yaşadığı bir mekân olduğuna vurgu yapılır. Burada, insanlara ve hayvanlara karşı merhametsiz ve adâletsizce hareket edenlere caydırıcı

cezalar verilir. Mezhep, ırk ve din farkı gözetmeden, hayvanlar dahil olmak üzere tüm muhtaçlara yardımlar edilir. Eserin ikinci önemli noktası, yazarın Tanzimat devrinde değişen Türk sanatı, kılık-kıyafet gibi konulara ilişkin olumlu ve olumsuz yöndeki yorumlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son devirlerine doğru, bilhassa sanatta bazı bozulmalar yaşanır. Mimaride geleneksel unsurlar, yerini bazı alafranga unsurlara devreder. Seyyahlar, benimsenen bu yeni üslupları, beğenmez ve tenkit ederler. Üçüncü önemli nokta ise, 19. yy’ın ilk yarısında ve daha önce eserler vermiş Ogier Ghislain de Busbecq, Theophile Gautier, Charles White, Pedro de Urdemalas, Edward Said, Lady Montagu, Samuel Sullivan Cox, Max Müller, Juan Goytisolo gibi Batılı yazar ve araştırmacıların Türklere ve İstanbul’a ilişkin tespitleri ile Nerval’in eserindeki tespitler arasında büyük benzerliklerin bulunmasıdır. Tüm bu gezi yazılarındaki ve incelemelerdeki tespitlerin birbirini tamamlar nitelikte oluşu, dikkate değerdir. Dördüncü önemli nokta ise, Batılı yazarların eserlerinde geçen Türkleri ve İstanbul’u tanıma gayretiyle birlikte yer alan ayrıntılardır. 19. yy. öncesinde ve sonrasında devam eden bu ilgi, son yüz yıldır artarak devam eder.

KAYNAKÇA

- ASILTÜRK, Baki, (2000). *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- COX, Samuel Sullivan, (2009). *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları (1885-1887)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 474.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Seyahat”, (1983). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul: Dia Yayınları, 7-9.
- ÇETİNKAYA, Nazmiye ve NALÇACI, Nida Nebahat, (2011). *İstanbul’un 100 Seyyahı (İstanbul’un Yüzleri Serisi)*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 176-177.
- DE BUSBECQ, Ogier Ghislain, (2005). *Türk Mektupları*, Çeviren: Derin Türkömer, İstanbul: Doğan Kitap,
- DE NERVAL, Gérard, (1974). *Muhteşem İstanbul*, Çeviren: Refik Özdek, İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1-204.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (2001). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- EYİCE, Semavi, (2002). “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 284-309.
- GENÇ, Elif Süreyya, (2010). *XIX. Yüzyıl İstanbulu Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, (İnceleme), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 1-190.
- GOYTİSOLO, Juan, (2004). *Osmanlı’nın İstanbulu*, (İnceleme), Çeviren: Neyire Gül Işık, III. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İNALCIK, Halil, (2006). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MİSS PARDOE, (2004). *Şehirlerin Ecesi İstanbul; Bir Leydinin Gözüyle, 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, II. Baskı, İstanbul: Kitap yayınevi, 40-41.
- MÜLLER, Mrs. Max, (2010). *İstanbul’dan Mektuplar*, Seyahat Kitaplığı-I, İstanbul: Şehir yayınları.
- SAİD, Edward, (1998). *Oryantalizm*, Çeviren: Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 6-14.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, (2003). *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 129-131.
- I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, (1987). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

¹⁰ Bir Amerikan Diplomatı olan Samuel Sullivan Cox, 1885-1887 yılları arasında İstanbul anılarını kaleme almıştır. Cox’un bu eserinde Türk sanatı, mukayeseli bir biçimde işlenmiştir: “*Türk’ün dini, haşin Yunan ve Roma mimarisini istila ediyor. Öylesine soyut ki Türk anlamsız Arabesk motifi veya Kuran’dan alıntıyı, Yunan sanatının tadını çıkardığı meyve, çiçek ve hayvan tasvirlerine tercih ediyor. Türk sanatında ne sizi korkutacak kartal başlı, aslan gövdeli ejderhalar; ne başınızı döndürecek yunuslar; ne kuş, kelebek veya sfenksler var; pek az çiçek bulunuyor ve hiç peri yok. Ne armalardaki ne de mitolojiye ilişkin hayvanları görebilirsiniz. Canlılar dünyası yasaktır.*” (Cox, 2009: 474).